

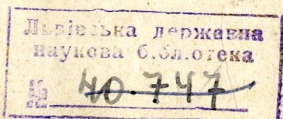

Кр. № 08-с. Ви. УССР - 1965

СКОВОРОДА НА ТЛІ СУЧАСНОСТІ.

„Старчик Сковорода“ — отакий маємо власноручний підпис на відомому всім певне портреті Сковороди,

Багато славних було ймен у минулій історії України. Багато невмірущих зажило собі вікопомного признання і невідомими рисами записало себе в історії української культури. Але мабуть жадне з їх не було таким популярним і свого часу, і такого тривкого, міцного сліду по собі не лишило, як імя старчика Сковороди. Саме-от — „старчика“: не філософа Сковороди, бо глибині його філософії ледве чи й могли до розуміння доходити широким масам, окріч небагатьох вибранців; не письменника Сковороди, бо твори його художні аж ніяк не належать до таких, що покликані „глаголом жечь сердца людей“; не педагога Сковороди, бо й сама педагогічна праця була в його житті тільки випадковим і скороминущим епізодом, раз-у-раз і нехибно кінчаючись тим, що старчик Сковорода трошив призначені рямці, отрясав порошок од ніг своїх, брав до рук патерицю та й ішов світ за очі... Можна сміливо сказати, що серед творів Сковороди, серед усіх вікопомних діл його — найбільшим був таки він сам, його особа, його життя на тлі обставин того часу, серед гурту сучасників. І коли б затратилися були навіть усі його філософічні й літературні твори, але зосталося нам, нащадкам, саме його життя, його особа — то все одно й тоді ми мали б радію й право зачислити старчика Сковороду до гурту найбільших діячів із нашого минулого, а його хороша й лагідна постать усе одно кидала б свою тінь на наше письменство й наше громадське життя, — кидала б довго, аж по сей, можна сказати, день, дарма що, як сказано, літературні його твори не першорядної ваги, а громадський діяч у загально-принятому розумінні був з його ніякий. Кажу — кидала б, бо такі, як Сковорода, постаті не на аршин сучасності тільки міряються, а виростають з меж свого часу, будиши проте його плотю од плоти й костью од кости, й належать вікам, належать вічності. І саме тому

й належать, що вони одбивають у собі свій час з усіма його ознаками так виразно, що самі робляться до якоїсь міри символами часу, його типовими постатями, що навіть ідучи проти віку — тим виразнійше й рельєфнійше на собі життя одбивають, збирають мов у фокусі ознаки сучасності й живою особою подають найкращу тому вікові характеристику. Живий образ часу найглибше западає в пам'ять сучасникам і нащадкам і часто ще за життя людини, що вразила своєю особою уяву широких мас, робиться джерелом прекрасної, втішливої легенди.

Таким-от і був старчик Сковорода.

Життєпису його ми не маємо, та — треба думати — й не матимемо ніколи, розуміючи життєпис як докладну і детальну історію життя, генезу й розвиток творчості. Тут багато прогалин, повно загадок і широке на гіпотетичні міркування поле. За те маємо „житіє“, привабливу легенду, що склалася в прекрасний образ, мабуть, ще за життя Сковороди й по горячому, мовляв, сліду зафіксована рукою його найближшого учня. Маю на думці знамените „Житіє Григорія Сковороди“ М. Ковалинського, написане за два роки по його смерті „въ древнемъ вкусѣ“, мовляв сам автор цього першого про нашого старчика твору. І дійсно — це не життєпис, бо тут скупі на факти, вбого на хронологічні дати і повний брак внутрішнього розвитку особи; дійсно — це „житіє“ — овіяне безмежним пієтетом од прихильного учня, побожністю перед пам'яттю великої людини, повне того, який часто сформулювати буває важко, але дуже легко відчуті, духу, що становить самісеньку суть таких-от творів. Уже в Ковалинського Сковорода виростає понад свого часу ознаки, на якусь ірреальну постать титана-шукача, робиться об'єктом легенди, і це надає привабливості і самому „житію“, але й ще більш показує, чим був Сковорода навіть для близьких людей, не кажучи взагалі про сучасників, та з якою репутацією перейшов і до нащадків. Секрет впливу і на тих і на цих краще розгортає і виявляє це недокладне „житіє“, аніж могли б це зробити цілі томи скрупулезних дослідів. З реальної постаті Сковороди Ковалинський дуже вдатно вилуштив усе тимчасове, хвилинне й скороминуще, за те лишив і тим дужче окреслив живий образ „властигеля думь“ свого часу; хоча легендарною поволокою й огорнутий.

Час, коли жив і працював Сковорода, був надто критичний в історії України. Побачив він світ, отже й захопив ще одгуки — за того „Первого, що розпинав нашу Україну“;

розцвіт його й сама смерть збіглися з блискучим царюванням тієї „Второї, що доконала вдову-сиротину“. Дати: 1722—1794 роки“ вже самі по собі промовляють багато і були б знаменні для людини, що на своїй особі могла одбити долю рідного краю: блискучі, але зловорожі для України постаті Петра I та Катерини II стоять граничними стовпами на життєвому шляху Сковороди. За його життя сама Україна змінилась так, що й не пізнати. Мало того, що Україну з автономного краю з власним ладом державним та апаратом зведено за цей час на становище звичайних російських губерній, але радикально міняється й самий дух її людности. Планомірна, виміркована боротьба за „старожитні вольности“ початку XVIII в. потроху вироджується в безладне повстанство часів гайдамаччини та коліїщини, в конвульсивні рухи збезголовленого демосу, які при кінці віку стихають зовсім. Вищі кляси, колишня старшина козацька, а на той вже час „благородное дворянское сословіє“, вище духовенство, то-що, ганяючи за „чинами, а особливо жалованьем“, по відомому рецепту Катерини II, справді всі надії свої покладали тільки на те, щоб „содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами“, як гірко нарікає автор „Історії Русовь“. За те саме ця „нація“, покинута своїми верхами на призволяще, в такій опинилася неволі, якої не знали на Україні навіть за найгірших попереднього існування часів. „Батькам було добре на Вкраїні жити, а синам дісталось панщину робити“, — озивається на події народня пісня, і нехай не яке було й тев батьківське „добро“, але що вже синам — то міцно збита й зцентралізована держава справді таки перекопала шляхи навіть до будь-якої боротьби за свою волю та добробут і лишила одно — безмежне послушенство, поневолення та бідування. Кріпацтво й злидні, занепад культури, занепад людности й елементарних етичних вимог, темнота серед мас і станові привілеї для вищих верстов — такі були вражіння усього життя Сковороди, що росли до того ж у гнітючій прогресії. І людина з його розумом та вдачею не могла на ці ознаки нового життя не реагувати. І він реагував, хоч як зараз побачимо, зовсім по своєму, по сквородинському — оригінально і своєрідно.

Та з Сковороди був продукт не самої тільки української дійсности. Як потім за межі часу, так тепер він вийшов був за межі ближших просторів, — не дурно ж він викохав у собі, мовляв Ковалинський, „сердце гражданина всемірного“. Він

досяг вершків тогочасного знання й розвитку, він добре вмів клясичних та європейських мов, він нарешті й практично захопив повітря Західньої Європи. А в Західній Європі панував тоді над розумами не тільки „фарнейський відлюдок“ з його блискучим, хоч і поверховним раціоналізмом, але й глибший Жан-Жак Руссо, що був тільки на десять років за нашого Сковороду старший. Не може бути, щоб Сковорода з його пожадливістю до знання, з його європейськими знайомостями зостався з боку від усього європейського розумового руху тих часів. І справді тогочасна просвітня література з її нахилом до опоетизування природи, з її обстоюванням за прирожденне право людини, з її приматом почування над розумом та з глибоким інтересом до етичних проблем — з усім тим, що за життя ще Сковороди строжило старий лад — не могла обминути нашого старчика. З Руссо, найпоказнішим тієї літератури заступником, споріднювали його ще й деякі спільні риси в індивідуальности, в смаках та вподобаннях. Дарма що вдачею, життям, усім тим, що можна тóнусом особи назвати, це були антиподи — спільне у їх було те, що носилося в ідеях віку. Інтерес до людини і до природи однаково становить центральний пункт у світогляді і того, і сього. Тільки що скривлений позер та мізантроп на ґрунті феодальної, з її застиглою нерівністю та поневоленням, Франції — обернувся на розлогих степах українських в чистого серцем, тією „главною мудрістю“ задоволеного старчика Сковороду. І як той, оглядаючись ніби назад, до „натурального стану людини“, вів усе ж сучасників наперед, так цей, ніби тікаючи од життя, уникаючи протестів, у питання абстрактної метафізики заглиблюючись, живим був проте протестом проти огидної дійсности й предотечею національного відродження України. З імям Жан-Жака на устах виступали діячі великої французької революції, з ідеями Сковороди в серці рушали в свою трудну путь перші працівники українського письменства — справи, як на свій час, безперечно революційної з того погляду, що вона нові розчиняла шляхи розвитку перед широкими масами трудящого люду. Інші обставини — інші й прояви, але в самій річі з'явища безперечно багато в собі мають аналогічного. Формою своєї діяльности Сковорода одбив крайній занепад свого рідного краю, був типовим продуктом втоми й безпорадности та апатії, того смеркового часу втіленням та ознакою. Але в ґрунті річи він був і першим же проти цього занепаду протестантом, своїм

потужним ясним духом переміг вечеровий присмерк і одхиляв завісу на яснішу майбутність. Зробив він це і своєю наукою, і своїм життям, або — краще сказавши — тісним синтезом науки і життя, що дав кінець-кінцем титанічну на нашому ґрунті постать невтомного шукача правди й справедливости, які в останній лінії доводять і до волі, й до рівности, і до братерства.

Як досягнув цього Сковорода?

Козачий син, Сковорода потрапив проте в обставини, що давали йому спроможність, з його гострим розумом та блискучими здібностями, зробити не аби-яку кар'єру. Як і Шевченка, доля одзначила його серед своїх обранців і не приспала на дні соціального життя. Перед Сковородою, що вийшов із свого прирощеного, „низького“ як тоді казали, стану, просталася вже була широка дорога до високостей, до гонорів, достатку: або через чернецтво до золотої митри, або через службу на самі вершечки бюрократичних сходів. Прикладів і тієї й другої кар'єри не мало бачимо серед Сковородиних сучасників, що на-перебій пустились були „на счеть нації“ здобувати собі особисті блага. Нема чого казати, що Сковорода міг, аби охота, піти сим або тим шляхом, і спокуса весь час стояла перед ним: світ справді „ловив“ його, ставив на його сільце за сільцем, пастку за пасткою. Але кожного разу він рвав сільце тее, рішуче одкидав спокусу од себе й волів і далі перебувати в тому стані, який послала йому доля, шукаючи „главної мудрости“, себто щастя внутрішнього, задоволення душевного. „Світ подобен театру, — відповів він раз на спокусу, що обіцяла знести високо вгору його становище: — „чтобы представить на театрѣ игру съ успѣхомъ и похвалою, то берутъ роли по способностямъ. Дѣйствующее лицо на театрѣ не по знатности роли, но за удачность игры вообще похваляется. Я долго разсуждалъ о семъ и по многомъ испытаніи себя увидѣлъ, что не могу представить на театрѣ свѣта никакого лица удачно, кромѣ низкаго, простого, безличнаго, уединеннаго: я сію ролю выбралъ, взялъ и доволенъ“. Головне — „и доволенъ“... Сковорода не як невдаха, не з примусу обставин, а з власної волі й свідомо пристав до тієї громадки мандрованих учителів, безіменних отих „дяків-пиворізів“, що волочилися по світах, сяйво культури й знання по дорозі розносячи, яких так багато давала стара Україна. Тільки що серед волочущої братви тієї це був пиворіз особливий — з пе-

чатку геніяльності, з ясним світоглядом, з крем'яною в добрі вдачею, з непохитністю в тому, що за найбільшу вважав мудрість. Легко зрозуміти, яким власне викликом проти себелюбного, що гарбав усе до себе, сучасника було таке поведіння і який протест — коли навіть сам Сковорода й мовчав про поневолення — вчувався в цьому з власної волі зреченні світових утіх та в повсякчасному товаришуванні з принижними й поневоленими. Та легко ж, і з другого боку, зрозуміти, яке вражіння такий спосіб життя повинен був робити і на сучасників і на нащадків і як одбивався цей живий, не словом, а самим ділом, протест у свідомості широкого гурту людей, перед якими ставав цей філософ у сірій світлі. Хто ж це, нарешті — оригінал, химеродник? — Ні, слова ці були безсилі, бо говорили про позу, а її ж і тіні не було в поведінні Сковороди. Божевільний? — також ні, бо ясним промінем ішли од його глибокого розуму струмні. Святий? пророк? — з цього міг тільки сміятись скептичний раціоналіст-вольтерієнець XVIII віку... А от що цей „старчик“ живим був докором себелюбній щоденщині — це всі розуміли, це й вона сама найдужче почувала, мимоволі схилялась і тому ще за життя оточила незрозуміливу постать оцю легендою, просте життя Сковороди обернула в зворушливе „життє“. Самою своєю постаттю, що неустанно різала очі, ще більш, аніж наукою, Сковорода ставив питання такої активної натури, такі пекучі й нагальні, що раз повставши, вже не одійдуть, аж доки відповіді не діждуться. Сковорода ці питання вмів ставити, вмів і розв'язувати, і це тим більше справляло вражіння, що його наука саме в етичній сфері, в сфері стосунків межи людьми, визначалася кришталевою чистотою, ясністю, приступністю, зрозумілівістю. Вимагання од кожного, щоб був „благим“, щоб твердо пам'ятав, що все потрібне людині — легке для неї, а все важке — разом і непотрібне, що перший до щастя ступінь „пізнати себе“, що найперша повинність — сполучити „сродную себѣ частную должность съ общею“, що нема ганебних станів, а всі люде однаково рівні, що наука не повинна служити жерцям, а дбати найперше про людину і тільки про людину — це ж така проста була на зрозуміння наука, та разом і яка ж висока не тільки як на свій лютий час загального поневолення, своєкористя, ворожнечі та боротьби за добро особисте! І коли цю високу, щиролюдську науку подавала ще людина, яка й сама ні на ступінь од неї не одходила, а своєю особою живий давала

образ тієї науки, людина, що її світ ніяк не міг упіймати в рясно розставлені сільця спокус — то легко втямити, чим така людина була для сучасників.

Одним вона була втіленням, живим докором — і ми розуміємо, чому стільки наклепу, ворожнечі та злоти збирала на себе ця скромна постать. Другим вона стала за символ кращого життя, за надію, що воно мусить настати — і звідси знову ж таки та побожність перед словом та особою Сковороди, які ми теж стріваємо серед його сучасників. Для них Сковорода був тим брусом, на якому сміливо й безпомилково можна було випробовувати моральну тієї чи іншої особи цінність. Але і для ворогів, і для прихильників він у своїй сірій свиті, у своїй низькій ролі лишався недосяжним ідеалом праведного життя, предметом побожності, живим джерелом для солодкої легенди. І знов же нічого немає дивного, що особа Сковороди одкинула од себе таку велитенську тінь, що аж наших часів сягає. Перший інтелігент наш, який свідомо знищив владу над собою річей і владу станів, який обома ногами став на понадклясовому становищі — повинен був надто діяти на розум і почуття, коли за речника народнього та виразника народніх інтересів стало письменство, цей найкращий витвір інтелігенції, що й сама народилася серед кипучої боротьби станів та клас і на свою просвітню роботу вийшла озброєна знанням, наукою, людяністю. Сам типовий інтелігент, Сковорода найдужче був припав до душі новонародженій інтелігенції українській, і може не простий то випадок, що відродження українського письменства починається зараз після Сковороди і там, де робота його найглибше пустила була коріння.

Звичайно — це не випадок. Бо вже в батькові українського письменства, в Котляревському, ясно бачимо сліди того впливу Сковородиного, який самого Котляревського дає право назвати сковородинцем, учнем і наслідувачем Сковороди, його ідейним спадкоємцем. Ще більше це можна сказати і про батька української повісти Квітку, що навіть вдачею своєю й своїм ясним оптимізмом та нахилом до етичних проблем нагадував свого великого навчителя. Досить було б цих двох найменнів, щоб зважити, який слід лишив Сковорода в українському письменстві, бо ж від Котляревського та Квітки пішла властиво вся наша література. Але ж вплив його розійшовся ширше і сягав глибше: можна сказати, що все старше покоління українських письменників аж до 60-их років XIX в. повне

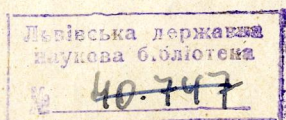
було Сковородою — його ідей, його духового надбання та спадщини. Місцева преса перша згадала „старчика Сковороду“, коли прокинувся, наслідком національного відродження, інтерес до рідної бувальщини та її героїв. Срезневський та інші запопадливо збирають про його матеріали, добрим словом згадує його Шевченко, його етичні постулати приймають і популяризують Костомарів, Куліш, Глібів... Можна б силу навести, аби місце, паралель та відгуків сквородинства в нашому письменстві. І це була не тільки формальна пам'ять, тут звязки далеко глибші. Вже в 60-их роках Костомарів писав: „Мало можна показати таких народніх людей, як Сковорода, що їх так памятав би й так поважав народ. На всьєньому просторі від Острогжського (Вороніжщина) аж до Київa, по багатьох господах висять його портрети; кожен письменний Українець про його знає; ймення його по знаку дуже багатьом навіть і з неписьменного люду; про його мандроване життя складають оповідання, анекдоти; по деяких місцях нащадки од батьків та дідів знають про місця, де він бував, де любив перебувати, і показують їх з пошаною; прихильністю Сковороди до декого з сучасників пишаються онуки; мандровані співці за своїли його пісень; на храму, на базарі не рідко побачити, як народу тиск круг цих рапсодів з слізьми зворушення слухає „Всякому городу нрав і права“. До якої міри Сковородині пісні зробились народніми по всій Україні, можна бачити з того, що деякі увійшли до збірки галицьких пісень Вацлава з Олеська та Жеготи Паулі, бо збирачі й у думках не покладали, що пісні ті склав Сковорода“.

Таке-от маємо посвідчення компетентного свідка. Воно показує не тільки міру популярности Сковороди серед сучасників, але й те, що зробило для його популяризації пізніше наше письменство. Адже ж твори його аж до 60-их років надруковані не були, а слава його проте не меркла, а зростала. Це тому, що українське письменство не занехало пам'яті свого великого ідейного предотечі, а скільки снаги було, простало його ідеї. Ота увага до реальної людини, ота жадоба правди, ота перевага етичних шуканнів, ота, нарешті, любов до природи — все це великою мірою перейшло до нашого письменства в спадщину од великого шукача правди і щастя вселюдського, що став був перед світом нашого письменства. Його величчя, легендарна постать та й саме життя, таке схоже на легенду, з достойним завершенням своїм у формі глибокого

афоризму-епітафії: „Світ ловив мене, та не впіймав“ — справді одкинули гігантську тінь на всеньке дальше наше письменство, і ми спорадично й бачимо видимі тієї тіні позначки в формі глибокого інтересу до ідей, життя та особи Сковороди. І переживаючи оце нову того інтересу хвилю, згадаємо теплим словом невмирущого „старчика“, що найтемнішої доби нашого національного занепаду та поневолення засвітив свій досвітній огонь непропащої правди та, віддавши данину темному часу, як його породження — все ж зробився предотечею неминучого світанку, оживлення та відродження.

9. XII. 1922.

Акад. Сергій Єфремов.

2011